

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ, HISTORY, ИСТОРИЯ

ԱՐՑԱԽԱՐԱՅՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐԿԱԴԻՐ ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՐԿԱՐԱԺԱՄԿԵՏ ԳԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԸ. ՈՐՈՇ ԱՍՊԵԿՏՆԵՐ *

ՀՏԴ 94(4/9), 341.1/8

DOI: 10.52063/25792652-2025.3.26-9

ԷԼԻՆԱ ՄԽԻԹԱՐՅԱՆ

AUA-UCLA CW ծրագրի համակարգող, LLM, MA HRSJ,
փախստականների հարցերով փորձագետ, ՀՀ Գիտությունների ազգային
ակադեմիայի պատմության ինստիտուտի հայցորդ,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
mkhitaryan.elina.m@gmail.com
ORCID: 0009-0003-5721-8166

Հոդվածի նպատակն է ուսումնասիրել Արցախի բնիկ հայ բնակչության հարկադիր տեղահանության երկարաժամկետ հետևանքները՝ դիտարկելով դրանք որպես համայնքային ինքնությունը, հավաքական հիշողությունը, ոչ նյութական մշակութային ժառանգությունը խաթարող խորքային և շարունակական գործընթաց:

Հոդվածը կենտրոնանում է տեղահանության պայմաններում համայնքային կյանքի քայքայման, սերնդային հիշողության փոխանցման խզման, ոչ նյութական մշակութային պրակտիկաների վերարտադրության անհնարինության, ինքնության ու մշակութային իրավունքների սահմանափակման խնդիրների վրա:

Հոդվածը հիմնված է որակական հետազոտության մեթոդաբանությամբ դաշտային ուսումնասիրության արդյունքների վրա: Հետազոտությունն իրականացվել է փորձագետների հետ խորքային հարցազրույցների¹ (key informant - 3), տեղահանված արցախցիների հետ ֆոկուս խմբային քննարկումների² (Focus group - 5) և խորքային հարցազրույցների³ (In-depth - 27) ձևաչափով՝ ընդգրկելով ընդհանուր 78 անձ: Հետազոտության ընթացքում կիրառվել են կառուցվածքային (semi-structured field-guides) դաշտային ուղեցույցներ և դիտարկումների գրանցման տեխնիկաներ (note-taking techniques): Տվյալների վերլուծությունն իրականացվել է դաշտային գրառումների բազմակի ընթերցման, առանցքային թեմաների կողմնորոման և հետազոտական արդյունքների թեմատիկ խմբավորման միջոցով:

Որակական դաշտային հետազոտության արդյունքում ստացված տվյալները հարադրվել են փաստաթղթային ուսումնասիրության հետ՝ կիրառելով պատմահամամատական և իրավական-դոկտրինալ վերլուծության մեթոդներ: Դաշտային դիտարկումները համեմատվել են փաստաթղթերի, միջազգային իրավական ակտերի, գիտական գրականության, հետազոտությունների հետ՝ օգտագործելով ընդհանուր գիտական՝ դիալեկտիկական և տրամաբանական, նաև հատուկ՝ պատմահամամատական,

* Հոդվածը ներկայացվել է 01.10.2025թ., գրախոսվել՝ 17.10.2025թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.12.2025թ.:

¹ Մեջբերումներում ՓԽՀ հապավմամբ:

² Մեջբերումներում ՖԽՔ հապավմամբ:

³ Մեջբերումներում ԽՀ հապավմամբ:

վերլուծական մեթոդներ՝ բարձրացնելով հետազոտության արդյունքների վավերականությունը:

Հիմնաբառեր՝ հարկադիր տեղահանություն, բնիկ ժողովուրդ, համայնքային ինքնություն, փախստականներ, ոչ նյութական մշակութային ժառանգություն, հավաքական հիշողություն, արցախահայ փախստականության ժառանգություն:

Ներածական.

Հարկադիր տեղահանությունը որպես շարունակական գործընթաց

Պատերազմն օգտագործվում է որպես կանխամտածված ռազմավարություն (ICRC 63) ոչ միայն այս կամ այն տարածքի վրա վերահսկողություն ստանալու, այլև այդ տարածքը «մաքելու» բնակվող էթնիկ հանրության: Պատերազմը լավագույն «փաթեթավորումն» է բնիկ ժողովրդի՝ ֆիզիկական և հոգևոր ներկայությունից ազատվելու գործընթացի համար. ռազմական գործողություններով սահուն քողարկում են ինչպես հարկադիր տեղահանությունը, այնպես և մշակութային ժառանգության ոչնչացումը կամ յուրացումը:

Ղարաբաղյան հակամարտության ռազմական բախումների ընթացքում 1988-2023 թվականներին Արցախի բնիկ հայ բնակչության նկատմամբ իրականացված բռնի տեղահանությունները չեն կարող դիտարկվել որպես իրավիճակային կամ ժամանակավոր երևույթ: Դրանք կազմել են երկարաժամկետ, քաղաքականապես ուղղորդված գործընթաց, որի նպատակն է եղել ոչ միայն բնակչության ֆիզիկական հեռացումը պատմական հայրենիքից, այլև այդ տարածքում ձևավորված համայնքային ինքնության, մշակութային ներկայության և պատմական հիշողության համակարգային խաթարումը: Այս համատեքստում հարկադիր տեղահանությունը հանդես է գալիս որպես էթնիկ մաքրման և մշակութային Էկոհամակարգի քայքայման հիմնական մեխանիզմ: «Էթնիկ մաքրում» եզրույթը մշակվել է Նախկին Հարավսլավիայի հարցերով ՄԱԿ-ի Հատուկ հանձնաժողովի կողմից՝ որպես քաղաքականապես կազմակերպված գործողություն, որի նպատակն է «տարածքը դարձնել էթնիկորեն միատարր՝ բռնի ուժի, ահաբեկման կամ ճնշման միջոցների կիրառմամբ» (UN 33-34):

Միջազգային փաստաթղթերում և դիվանագիտական հարթակներում բնակչության հարկադիր շարժը հաճախ բնորոշվում է «բռնի տեղահանում» (forced displacement), «զանգվածային տեղահանում» (mass displacement) կամ «հարկադիր փոխանցում» (forced transfer) եզրույթներով: Այս հոդվածում «հարկադիր տեղահանություն» եզրույթին զուգահեռ կիրառվում է «էթնիկ մաքրում» հասկացությունը, քանի որ Արցախի հայության նկատմամբ իրականացված գործողությունները իրենց բնույթով, կազմակերպվածությամբ և նպատակադրվածությամբ ամբողջությամբ համապատասխանում են այն չափորոշիչներին, որոնք ՄԱԿ-ի կողմից կիրառվել են Նախկին Հարավսլավիայի հակամարտությունների պարագայում: Այս համատեքստում հարկադիր տեղահանությունը պետք է դիտարկվել ոչ թե որպես ինքնուրույն և մեկուսի երևույթ, այլ որպես էթնիկ մաքրման գործընթացի առանցքային բաղադրիչներից և անմիջական հետևանքներից մեկը: Այն ներառում է ոչ միայն մարդկանց մշտական բնակության վայրերից բռնի հեռացումը և տարածքային կորստի փաստը, այլ նաև պատմական ինքնագիտակցման և հավաքական ինքնության խորը ճեղքումը: Այսինքն՝ տեղահանված համայնքի պարագայում հայրենիքի հետ ֆիզիկական կապի խզումը ներթափանցում է համայնքային ինքնության կառուցվածքի մեջ՝ ավերելով սերնդային, ծիսական, տարածքային և հոգևոր շարունակականության շղթաները: Այս ամենի արդյունքում ձևավորվում է փախստականի/տեղահանվածի «արմատախիլ արված ինքնության կառուցվածք» (uprooted identity structure) (Malkki 27-31), երբ

համայնքը փորձում է գոյատևել առանց իր ինքնությունը սնուցող մշակութային և տարածական հիմքերի: Հարկադիր տեղահանությունը այլևս չի ընկալվում որպես բացառապես մարդասիրական ճգնաժամ կամ սոցիալական հետևանք ունեցող իրավիճակ. այն ճանաչվում է որպես մարդու հիմնարար իրավունքների համակարգային խախտում:

Համայնքային ինքնության խաթարումը հարկադիր տեղահանության երկարաժամկետ հետևանքների համատեքստում

Հարկադիր տեղահանության պայմաններում արցախահայ համայնքը հայտնվել է տարածական սփռվածության իրավիճակում, երբ նախնինում «միասնական սոցիալական մարմին կազմող» մարդիկ ապաստանել են ՀՀ տարբեր բնակավայրերում (UNHCR, February 5, 2024), մարզերում (The Government of RA, 2023), լքել ՀՀ-ն՝ մեկնելով արտասահման (Շահվերդյան, 2024): Այս ցրվածությունը հիմնահատակ ավերել է համայնքային կյանքի կառուցվածքային հիմքերը՝ խզելով սոցիալական փոխգործակցության առօրյա ռիթմերը, ծիսակարգային պրակտիկաների համատեղ իրականացումը և այն համերաշխության մեխանիզմները, որոնց միջոցով համայնքը վերարտադրում է իր ինքնությունը (Turner 94-97): Տեղահանության հետևանքով ոչ միայն մարդիկ են հեռացվում հայրենի բնօրրանից-տարածքից, այլև տարածքն է հեռացվում, խլվում մարդկանցից: Հետևանքը՝ համայնքային ինքնության կլեված՝ ճեղքում, խզում. խզվում են մարմնավորված հիշողությունների, ծեսերի, տարածքների, գերեզմանների, տեղանունների, սրբավայրերի, հողագործական ու անասնապահական ցիկլերի, լեզվամշակութային շերտերի, նախնիների հետ կապող անտեսանելի թելերը: Այս խզումը մշակութային մարդաբանությունը սահմանում է որպես «մշակութային էկոլոգիայի» (“cultural ecology”) քայքայում (Ingold 189): Մշակութային էկոլոգիան-էկոհամակարգը հիմնված է մշակույթի (հոգևոր-մշակութային բաղադրիչ), մարդու/համայնքի (սոցիալական բաղադրիչ) և միջավայրի (տարածքային ֆիզիկական միջավայր) փոխազդեցության վրա (Gunn 18-19). այն եռոտանի է, որի վրա խարսխվում է համայնքային ինքնությունն ու գոյությունը:

«Ամեն գիշեր մահացած հայրս է գալիս երագիս, նախատում է ինձ, որ այցելության չեմ գնում (արտասվում է)... Անգամ չկարողանաս գնաս ծաղիկ դնես, խոնարհվես ծնողի գերեզմանին... Դեռ 2020 թվականի պատերազմից հետո հիմնահատակ ավերել են մեր գյուղի դարավոր գերեզմանոցը: Իմ հոր կողքին հոր պապի ու նրա պապի գերեզմանաքարերն էին: Հոգեպես անդորր էր գալիս ամեն անգամ այցելելուց, մաքրելուց գերեզմանների շրջակայքը և նախապապիս տնկած ընկուզենու տակ նստած լացելուց հետո...»:
Ֆեսթ, 55 տ. տեղահանված կին, Արարատի մարզ

Համայնքը սոցիալական հարաբերությունների պարզ համախումբ չէ. այն ինքնության ձևավորման և վերարտադրության հիմնարար միջավայր է, որտեղ անհատական ինքնագիտակցումը կառուցվում է հավաքական փորձառության, սերնդային հիշողության և կրկնվող մշակութային պրակտիկաների միջոցով: Սոցիալական մարդաբանության և ինքնության տեսության մեջ համայնքը դիտարկվում է որպես այն հիմնական շրջանակը, որի ներսում են պահպանվում պատկանելության զգացումը, ծիսակարգային կյանքի շարունակականությունը և մշակութային նորմերի փոխանցման մեխանիզմները (Halbwachs 38-40): Արցախահայության պարագայում համայնքային ինքնությունը ձևավորվել և դարեր շարունակ կենսունակ է եղել կոնկրետ տարածական միջավայրում գյուղական

և քաղաքային «հարևանությունների», ազգակցական ու բարեկամական ցանցերի, հոգևոր կյանքի և հավաքական ծիսական պրակտիկաների փոխկապակցված համակարգի միջոցով: Յուրաքանչյուր էթնիկ համայնք, ինչպես և արցախահայերի համայնքը, հիմնված է յուրահատուկ «առասպել-խորհրդանիշային համալիրի» (*myth-symbol complex*) վրա, որը սրբավայրերի, գերեզմանների, հերոսական առասպելների, պատմական հիշողության, արժեքների, սոցիալական դերերի, ավանդույթների և մշակութային խորհրդանիշների մի ամբողջություն է. այն կապում է դրա անդամներին և նրանց տալիս է ինքնության ընդհանուր զգացում: Տարածք-հայրենիքի հետ կապվածությունը, սրբավայրերը, կոլեկտիվ հիշողությունները և խորհրդանիշները կազմում են այն հիմքը, որի վրա համայնքները, ապա և ազգերը կառուցում ու պահպանում են իրենց ինքնությունը (Anthony Smith 28-29): Մի կողմից հայրենիքի հետ կապի խզումը, մյուս կողմից Ադրբեջանի կողմից Արցախում հուշարձանների ու ծիսական տարածքների ոչնչացումն իրականում փլուզում են արցախահայության ինքնության հիմնասյուները:

Տեղահանված համայնքի ներսում ձևավորվում է «արմատախիլ արված ինքնության կառուցվածք», երբ անհատը շարունակում է նույնականացվել նախկին համայնքի և հայրենիքի հետ, սակայն այդ նույնականացումը զրկված է իր կենսական սոցիալական և տարածական միջավայրից: Այս հակասությունը՝ ինքնության պահպանման ցանկության և դրա իրականացման հնարավորությունների բացակայության միջև, տեղահանված համայնքի երկարաժամկետ փորձառության առանցքային հատկանիշներից մեկն է: Անհատը չի կարող լիարժեք ինքնություն ձևավորել առանց «համայնքային ճանաչման հորիզոնի» (Taylor 27-29), որը նրան տալիս է պատկանելության զգացողություն և արժևորում է կյանքի իմաստը:

«Այնտեղ ես տարիների վաստակած բարի համբավ ունեի՝ որպես լավագույն և սիրելի ուսուցիչ, որպես լավ հարևան, որպես հոգատար կոլեգա... Ընկեր X-յանի մեջ (Է.Մ.-ազգանունը փակված է հետազոտության գաղտնիության պայմանով) ամփոփված էր այս ամենը... Հիմա ով եմ ես, չկա ոչ մի ես... (արտասվում է):»

ԽՅ, 63 տ. տեղահանված կին, Կոտայքի մարզ

Նշենք նաև, որ համայնքային ինքնության պաշտպանությունը ժամանակակից միջազգային իրավունքում դիտարկվում է որպես մշակութային իրավունքների հիմնական բաղադրիչ: ՄԱԿ-ի Զաղաքական և քաղաքացիական իրավունքների դաշնագրի (ICCPR) 27-րդ հոդվածով, Տնտեսական, սոցիալական և մշակութային իրավունքների միջազգային դաշնագրի 15-րդ հոդվածով (ICESCR, 1966), Բնիկ ժողովուրդների իրավունքների հռչակագրով (DRIP, 2007) պետությունները պարտավոր են ապահովել այնպիսի պայմաններ, որոնցում համայնքները կարող են պահպանել և զարգացնել իրենց մշակութային ինքնությունը: Սա նշանակում է՝ ոչ միայն չմիջամտել, այլ նաև պոզիտիվ պարտավորություն՝ ստեղծելու համայնքային կյանքի վերականգնման համար անհրաժեշտ սոցիալական և տարածական միջավայր: Համայնքի տարածական ցրվածությունը և կոմպակտ բնակեցման քաղաքականության բացակայությունը խոչընդոտում են համայնքային ինքնության պահպանմանը, իսկ հարկադիր տեղահանության երկարաժամկետ հետևանքները՝ դարձնում ոչ միայն սոցիալական, այլ նաև իրավական խնդիր:

Հավաքական հիշողության ճեղքումը որպես տեղահանության շարունակական հետևանք. Հուշասպանություն (memoricide)

Հարկադիր տեղահանության հետևանքները չեն սահմանափակվում համայնքային կյանքի սոցիալական կառուցվածքների խաթարմամբ. դրանք ուղղակիորեն ներթափանցում են հավաքական հիշողության և ոչ կյուբական մշակութային ժառանգության վերարտադրության ոլորտ: Հավաքական հիշողությունը ձևավորվում ու պահպանում է կենսունակությունը այն սոցիալական շրջանակներում, որտեղ հիշողությունը մշտապես վերակազմավորվում է որպես փորձառություն, տարածական կայունություն (Halbwachs 39-40): Այդ շրջանակների խզումը տեղահանության ցրվածության պայմաններում հանգեցնում է հիշողության ապասոցիալականացման: Այսինքն՝ հիշողությունը զրկվում է սոցիալական միջավայրից և դադարում է գործել որպես համայնքային փոխգործակցության և ինքնության վերարտադրման մեխանիզմ: Համայնքի գոյությունը, համաձայն մշակութային հիշողության տեսության, պայմանավորված է «հիշողության կրողների» (lieux de mémoire)՝ սրբավայրերի, ավանդույթների, գերեզմանների, ծիսական վայրերի, պատմական տեղանունների պահպանությամբ (Assmann 37-38), ինչը էթնիկ խմբի գոյության և շարունակականության գրավականն է: Դրանց ոչնչացմամբ ջնջվում է պատմական հիշողությունը՝ որպես ինքնությանը ներսից մնուցող ուժ: Ադրբեջանական պետական քաղաքականությունը պատմական Արցախում պարունակում է «մշակութային մաքրագերծման և ջնջման» տարրեր, **որի վերաբերյալ մտահոգություն է հայտնել** ՄԱԿ-ի մշակութային իրավունքների հարցերով հատուկ զեկուցող Ալեքսանդրա Զսանթակին՝ Ադրբեջանին ուղղված հաղորդագրության մեջ արտահայտելով իր անհանգստությունը «...հայկական պատմական, մշակութային և կրոնական նշանակություն ունեցող վայրերի և առարկաների ոչնչացման և յուրացման շարունակական միտումների վերաբերյալ, որոնք ունեն կրոնական, պատմական և մշակութային նշանակություն» (Gazanchyan): Այստեղ թվարկվածները հանդիսանում են հուշասպանության (memoricide) երևույթի բաղադրիչներ: 1990-ականներին կիրառության մեջ դրված «memoricide»՝ «հուշասպանություն» եզրույթը, «հիշողությունների սպանություն» տերմինը, որը հաճախ վերագրվում է Միրկո Դրաժեն Գրմեկին, օգտագործվել է մշակութային հիշողության միտումնավոր ոչնչացումը նկարագրելու համար (Civalero 3): Այն **միջազգային իրավունքի առանձին կոդիֆիկացված հանցանք չէ**, համարվում է էթնոցիդի / մշակութային ցեղասպանության բաղադրիչ և իր մեջ ներառում է հավաքական հիշողության համակարգային ոչնչացման մեխանիզմները.

1) **Ֆիզիկական ոչնչացում.** եկեղեցիների ու վանքերի քանդում, գերեզմանոցների ավերում, խաչքարների ոչնչացում: Արբանյակային պատկերների և դաշտային վավերագրերի ուսումնասիրության արդյունքում Caucasus Heritage Watch-ի հրապարակած զեկույցում փաստվում է, որ «վերջին մեկ տարվա ընթացքում» Արցախի տարածքում **75 %-ով աճել է լիովին կամ մասամբ ոչնչացված ժառանգության քանակը** (Adam Smith): Չեկույցը ընդգծում է, որ ոչնչացումը համակարգված է՝ ներառելով ոչ միայն ենթակառուցվածքների ավերում, այլ նաև **«հիշողության ջնջում/ ժառանգության ջնջում»:**

2) **Պատմական գույքագրում (Historical revisionism).** հայկական հուշարձանները ներկայացվում են որպես «աղվանական»: Ադրբեջանի կողմից հայկական մշակութային ժառանգության «աղվանացման» մեխանիզմները անթաքույց գործում են պետական երաշխավորմամբ (Պետրոսյան և Մուրադյան 45-47): 2022 թվականի փետրվարին Ադրբեջանի մշակույթի նախարար Անար Զերիմովը հայտարարել էր, որ ստեղծվել է «Աղվանքի պատմության ու ճարտարապետության աշխատանքային խումբ», որը իբր պետք է զբաղվի «աղվանական կրոնական տաճարներից հայերի գրած կեղծ հետքերը վերացնելու» հարցերով (EJC, 2025):

3) **Տարածքային հիշողության ջնջում. տեղանունների փոփոխություններ, քարտեզագրական վերածնունդ:** Համաձայն միջազգային փաստահավաք զեկույցների տվյալների՝ 2020 թվականից հետո Արցախում իրականացվածը տարածքային/տարածական հիշողության համակարգային ջնջում է: Human Rights Network-ի տվյալներով «Ադրբեջանը ջնջել է հայկական տարածքային ներկայությունը՝ հեռացնելով հայկական տեղանուններն ու դրանք փոխարինելով պետականորեն հաստատված նոր անվանումներով» (UNFHR 132-133): Եվրոպական խորհրդարանը իր՝ 2022 թվականի մարտի 10-ի (2022/2582(RSP)) բանաձևում դա բնութագրել է որպես շարունակական և համակարգային քաղաքականությամբ «Լեռնային Ղարաբաղում պատմական հայկական մշակութային ներկայության գոյության վերացմանն» ուղղված «ոչ պատահական գործողություններ»: Համաձայն Center for Truth and Justice-ի վերջին ուսումնասիրության՝ Արցախի տարածքում «հայկական մշակութային վայրերը ենթարկվել են դիտավորյալ քարտեզագրական ջնջման. հայկական տեղանունները հեռացվել են պաշտոնական քարտեզներից, իսկ պատմական տարածքներին տրվել նոր ինքնություններ» (CFTJ 2025): Քարտեզագրական վերածնունդն ակնառու օրինակն է այն փաստը, որ «Ադրբեջանը դադարեցրել է «Լեռնային Ղարաբաղ» անվանումն օգտագործելը և այժմ տարածաշրջանն անվանում է պարզապես «Ղարաբաղ»» (Kucera, 2021):

4) **Ուխտավայրերին/ծեսերի հասանելիության արգելում.** հայկական ուխտավայրեր այցելության անհնարինություն (2020թ. պատերազմից հետո զավթված տարածքներ, 2022-2023 շրջափակում, 2023թ. հարկադիր տեղահանումից հետո): Ադրբեջանական վերահսկողության տակ գտնվող Արցախի տարածքում հայ ուխտավորների մուտքը սրբավայրեր արգելվել է դեռևս 2020 թվականի պատերազմից հետո: Դեռ Ադրբեջանի զինված ուժերը 2021 թվականի ապրիլի 25-ին «արգելափակել էին հայ ուխտավորների մուտքը Ղաղիվանք՝ կիրակնօրյա պատարագի և քահանա ձեռնադրության արարողության համար, չնայած ռուս խաղաղապահների ուղեկցությամբ» (Corley 2021): ԱՄՆ Պետքարտուղարության Կրոնական ազատության մասին զեկույցում նշվում է, որ Լաչինի միջանցքի՝ 2022 թվականի դեկտեմբերից սկսված և 2023 թվականի սեպտեմբերյան ռազմական Եսկալացիայով խորացած շրջափակումը, ապա և դրանից հետո իրավիճակում «Է՛լ ավելի է սրել Արցախի հայերի՝ իրենց ժառանգությանը և մշակութային վայրերին հասանելիության պակասը»: Արցախի հայերը գրկվել են «մշակութային կյանքին ազատ մասնակցելու իրավունքից, իրենց գաղափարներին և մշակութային պրակտիկաներին համապատասխան կյանք վարելու բնական իրավունքից» (IRF, 2022):

«Ամեն օգոստոսի, մատաղացու գառնուկին շալակած, բարձրանում էի մեր գյուղի գլխավերևում գտնվող Սուրբը՝ մատաղ անելու: Մատաղի միսը բաժանում էինք հարևաններին, սովորույթի համաձայն միշտ մի քիչ աղ էին լցնում՝ չգիտեմ որտեղից է գալիս այդ ավանդույթը, և վերադարձնում մեր ափսես...Հունով եմ ծառերը, թփերը ծածկել են մեր Սուրբը, որ նրանք (Է.Մ.-ադրբեջանցիները) չգտնեն, դա էլ չոչնչացնեն... »

ԽՀ, 50տ. տեղահանված տղամարդ, Արարատի մարզ

5) **Ժառանգության յուրացում.** Եկեղեցիների ու վանքերի վերածում մզկիթների կամ «թանգարանների»: Ադրբեջանը կիրառում է «համակարգված և լայնածավալ ոչնչացման և յուրացման» քաղաքականություն՝ հայկական մշակութային արժեքներին վերագրելով ոչ հայկական ինքնություն: «Վերագրման» այսպիսի դրվագները դուրս են գալիս ժառանգության պարզ յուրացման սահմաններից. դրանք

ներկայացնում են ժառանգության նկատմամբ բռնության ընդլայնված ձև, որը չի սահմանափակվում միայն ջնջմամբ, այլ միտված է վերացնելու անզամ այն դատարկության «ուրվականային ներկայությունը», որը շարունակում է հետապնդել լքված տարածքները:

Արցախի տարածքում իրականացվող քաղաքականությունը չի սահմանափակվում միայն սրբավայրերի և հանրային նշանակության հուշարձանների ոչնչացմամբ: Վերջին տարիների ընթացքում արձանագրվել է բնակելի տների, գերեզմանների, գերեզմանոցների և առօրյա կյանքի հետ կապված կառույցների համակարգված ավերում, հատկապես այն դեպքերում, երբ այդ օբյեկտները կրում են 19-րդ դարի և ավելի վաղ ժամանակաշրջանների թվագրումներ: Այս ընտրովի ոչնչացումը միտված է վերացնելու Արցախի տարածքում հայերի ներկայության պատմական ապացույցները՝ ներառյալ Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի ձևավորումից շատ առաջ գոյություն ունեցած բնակեցման շերտերը: Միևնույն ժամանակ, այդ ավերումների մի մասը դիտավորյալ փաստագրվում և տարածվում է բաց աղբյուրներում՝ տեսագրությունների և լուսանկարների միջոցով, ինչը վերածվում է տեղեկատվական և հոգեբանական ազդեցության գործիքի: Այդ կերպ ոչ միայն ֆիզիկապես ջնջվում է նյութական միջավայրը, այլև խզվում է տեղահանված համայնքի հիշողության և նախկին կենսատարածքի միջև եղած մենտալ և հուզական կապը:

Եզրակացություն

Հարկադիր տեղահանությունն ու Էթնիկ մաքրումը ժամանակակից հակամարտությունների համատեքստում պետք է դիտարկել ոչ միայն որպես բնակչության ֆիզիկական հեռացման կամ տարածքային վերահսկողության գործիքներ, այլ որպես երկարաժամկետ գործընթացներ՝ ուղղված համայնքների պատմական շարունակականության, ինքնության կառուցվածքների և հիշողության սոցիալական միջավայրերի համակարգային խաթարմանը: Հարկադիր տեղահանությունը ժամանակավոր ճգնաժամային վիճակ չէ միայն, այլ կայուն սոցիալական իրադրություն, որն աստիճանաբար վերածնում է տեղահանվածի/փախստականի անհատական և հավաքական ինքնության կառուցվածքները (Zetter 176-178): Չինված հակամարտությունների կանխամտածված ռազմավարություն-ներից է հարկադիր տեղահանությունը (Տիգրանյան 358), որը, սակայն, շարունակվում է ռազմական գործողությունների ավարտից հետո և իր կուտակային հետևանքներով երբեմն նույնիսկ գերազանցում է պատերազմի արհավիրքներին: Հայրենիքից հարկադիր հեռացումը չի հանգեցնում պարզապես ֆիզիկական տեղաշարժի, այլ առաջացնում է համայնքային ինքնության այնպիսի վիճակ, որտեղ կորուստը դառնում է մշտական փորձառություն, իսկ վերադարձը՝ անընդհատ հետաձգվող հորիզոն (Said 173-186):

Սույն հոդվածը կենտրոնացել է այդ բազմաշերտ հետևանքների որոշ առանցքային դրսևորումների վրա՝ դիտարկելով համայնքային ինքնության խաթարումը և հիշողության նկատմամբ կիրառվող մեմորիցիդային պրակտիկաները՝ որպես փոխկապակցված գործընթացներ: Այդ դիտարկումները չեն հավակնում սպառել հարկադիր տեղահանության ազդեցությունների ամբողջությունը, այլ նպատակ ունեն լուսաբանելու այն մեխանիզմները, որոնց միջոցով տարածական խզումը, մշակութային միջավայրի ոչնչացումը և պատմական ներկայության համակարգված ջնջումը վերափոխվում են երկարաժամկետ գոյաբանական ճգնաժամի:

Արցախի հայության դեպքը ցույց է տալիս, որ հարկադիր տեղահանությունը չի կարող ընկալվել և գնահատվել բացառապես մարդասիրական արձագանքների կամ կարճաժամկետ աջակցության միջոցների շրջանակում: Այն պահանջում է

համապարփակ մոտեցում, որը միաժամանակ ներառում է մշակութային ժառանգության ու հիշողության, ինքնության և իրավունքների փոխկապակցված հարթությունները՝ բացահայտելով այն մեխանիզմները, որոնց միջոցով տեղահանված համայնքները փորձում են պահպանել իրենց պատմական շարունակականությունը տարածական խզման պայմաններում: Այս համատեքստում «փախստականության ժառանգություն» (refuge heritage) հասկացությունը թույլ է տալիս ձևակերպել և նկարագրել ոչ միայն կորուստը, այլ նաև այն մշակութային ռազմավարությունները, որոնց միջոցով տեղահանված համայնքները վերակառուցում են իրենց ինքնությունը, հիշողությունը և մշակութային ներկայությունը հարկադիր տեղահանության պայմաններում՝ մինչև վերադարձի իրավունքի իրացումը:

Եվ վերջապես, հարկադիր տեղահանության երկարաժամկետ հետևանքների ըմբռնումը ենթադրում է միջդիսցիպլինար մոտեցում, որը համադրում է պատմությունը, ազգագրությունը, սոցիալական մարդաբանությունը, մշակութային հիշողության ուսումնասիրությունները և միջազգային իրավունքը: Այդպիսի համադրության միջոցով հնարավոր է ձևակերպել այն գիտական և նորմատիվ հիմքերը, որոնց վրա կարող են կառուցվել համայնքապահպանության ռազմավարությունները՝ ուղղված ոչ միայն անցյալի սխալների գնահատմանը, կորուստների արձանագրմանը, այլև տեղահանված համայնքների ինքնության, մշակութային իրավունքների և վերադարձի հեռանկարների վերաիմաստավորմանը:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Assmann, Jan. *Cultural Memory and Early Civilization*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.
2. CFTJ, Center For Truth and Justice. «The Deliberate and Systematic Erasure of Armenian Cultural and Religious Sites by Azerbaijan in 2024». 2025, <https://www.cftjustice.org/the-deliberate-and-systematic-erasure-of-armenian-cultural-and-religious-sites-by-azerbaijan-in-2024/>. Accessed: 11.01.2025
3. Civallero, Edgardo. «When Memory Is Turned into Ashes... Memoricide during the XX Century.» *Academica*, 2007.
4. Corley, Felix. «Azerbaijan blocks ordination in Armenian monastery». *Forum 18 News Service*, April 28, 2021, Forum 18 News Service. https://www.forum18.org/archive.php?article_id=2654. Accessed: 29.09.2025.
5. DRIP. «United Nations General Assembly. United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples. GA Res. 61/295», 13 September 2007.
6. Gazanchyan, Siranush. *UN Special Rapporteur expresses concern over destruction and appropriation of Armenian historic and religious sites by Azerbaijan*. 1 December 2023. <https://en.armradio.am/2023/12/01/un-special-rapporteur-expresses-concern-over-destruction-and-appropriation-of-armenian-historic-and-religious-sites-by-azerbaijan/>. Accessed: 02.12.2025.
7. Goodman, S., Burke, S., Liebling, H., & Zasada, D. «“I can't go back because if I go back I would die”: How asylum seekers manage talk about returning home by highlighting the importance of safety». *Journal of Community & Applied Social Psychology* 27.4, 2017, 312-323 pp.
8. Gunn, Mickael C. «Cultural Ecology: A Brief Overview». *Nebraska Anthropologist* 5.149, 1980, 18-27 pp.
9. Halbwachs, Maurice. *On Collective Memory*. Translated by Lewis A. Coser, Chicago: University of Chicago Press, 1992.
10. ICCPR. «International Covenant on Civil and Political Rights». 16 December 1966.
11. ICESCR. «International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights». General Assembly, 16 December 1966.

12. ICRC, International Committee of the Red Cross. “Displacement in Time of Armed Conflict: How International Humanitarian Law Protects in War and Why it Matters”. 2019.
13. Ingold, Tim. *The Perception of the Environment: Essays on Livelihood, Dwelling and Skill*. London and New York: Routledge, 2000.
14. IRF, U.S. State Department Office of International Religious Freedom. “Azerbaijan 2021 International Religious Freedom Report”. 2022, <https://www.state.gov/wp-content/uploads/2022/04/AZERBAIJAN-2021-INTERNATIONAL-RELIGIOUS-FREEDOM-REPORT.pdf>. Accessed: 30.11.2025
15. Kucera, Joshua. *Down with Nagorno-Karabakh - long live Karabakh*. 2 April 2021.
16. Malkki, Liisa H. *Purity and Exile: Violence, Memory, and National Cosmology Among Hutu Refugees in Tanzania*. Chicago: University of Chicago Press, 1995.
17. Nations, United. “Final Report of the Commission of Experts Established Pursuant to Security Council Resolution 780 (1992), S/1994/674”. May 27, 1994.
18. Said, Edward W. *Reflections on Exile*. Cambridge: Harvard University Press, 2000.
19. Smith, Adam. “Caucasus Heritage Watch, Monitoring Report #8 – 2025: Armenian Cultural Heritage in Nagorno-Karabakh”. 21 July 2025. 11 September 2025, https://caucasusheritage.cornell.edu/?p=1948&utm_source=chatgpt.com. Accessed: 03.12.2025.
20. Smith, Anthony D. *The Ethnic Origins of Nations*. Blackwell, 1986.
21. Taylor, Charles. *Sources of the Self: The Making of the Modern Identity*. Cambridge: Harvard University Press, 1989.
22. The Government of RA, Official News. *According to the latest data, the number of forcibly displaced people from Nagorno Karabakh*. Yerevan, 1, Sunday October 2023.
23. Turner, Victor. *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure*. New York: Cornell University Press, 1969.
24. UNFHR, University Network for Human Rights. “We are no one: How Impunity for Three Years of Atrocities is Erasing Nagorno-Karabakh’s Armenians”. December, 2023. https://static1.squarespace.com/static/66a134337e960f229da81434/t/66f6df5f5edc4342fc0b34dd/1727455082457/We%2Bare%2BNo%2BOne_August%2B2024_compressed.pdf. Accessed: 15.12.2025.
25. UNHCR, UN High Commissioner for Refugees. “UNHCR Report on the Humanitarian Situation of Armenian Refugees from Nagorno-Karabakh”. February 5, 2024. Document: INTER-AGENCY OPERATIONAL UPDATE.
26. Thomas De Waal, *Black Garden: Armenia and Azerbaijan through Peace and War, 1st publ. in paperback*, New York: New York Univ. Press, 2013.
27. Zetter, Roger. “More Labels, Fewer Refugees: Remaking the Refugee Label in an Era of Globalization”. *Journal of Refugee Studies* 2007, 172-191pp.
28. Շահվերդյան, Լիլիթ. *Քանի՞ արցախցի է հեռացել Հայաստանից սեպտեմբերից մինչ օրս*. 14 Ապրիլի, 2024, <https://www.civilnet.am/news/771779>.
29. Պետրոսյան Համլետ, Սուրբայան Հայկուհի. *Արցախի մշակութային ժառանգությունը հարձակումների թիրախում*. Երևան, 2022.
30. Տիգրանյան, Արմինե. *Լեռնային Ղարաբաղ. Մշակութային հարվույթների խախտումները բռնի տեղահանության համատեքստում*. Երևան, 2025.
31. EJC, Տնտեսական լրագրողների ակումբ. *Ռազմական հանցագործության «աղվանականացման» սրբագրումը*. 13 Հոկտեմբերի, 2025, <https://www.ejc.am/hy/article/37569>: Վերջին այց՝ 10.12.2025:

WORKS CITED

1. Shahverdyan, Lilit'. Qani՞ arcaxci e' her'acel Hayastanic septemberic minch o'rs. [How many Artsakh residents have left Armenia since September? 14 April] 2024, (in Armenian).
2. Petrosyan Hamlet, Muradyan Haykuhi. Arcaxi mshakut'ayin jhar'angut'yuny' hard'akumneri t'iraxum. [Artsakh's cultural heritage under attack. Yerevan,] 2022, (in Armenian).
3. Tigranyan, Armine. Ler'nayin Gharabagh. Mshakut'ayin iarvunqneri xatumneri' br'ni teghahanut'yan hamateqstum. [Nagorno-Karabakh: Violations of Cultural Rights in the Context of Forced Displacement. Yerevan,] 2025, (in Armenian).
4. EJC, Tntesakan Iragroghneri akumb. R'azmakan hancagorc'ut'yan «aghvanakanatsman» srbagrumy'. [EJC, Economic Journalists Club: Correcting the "Albanisation" of War Crimes. October 13] 2025, Available at: <<https://www.ejc.am/hy/article/37569>>, Accessed on: 10.12.2025, (in Armenian).

LONG-TERM CONSEQUENCES OF THE FORCED DISPLACEMENT OF ARTSAKH ARMENIANS: SOME ASPECTS**ELINA MKHITARYAN**

*AUA-UCLA CW Program Coordinator,
LLM, MA HRSJ, Refugee and Migration Expert,
Institute of History of the NAS of RA, Ph.D. Student
Yerevan, the Republic of Armenia*

The purpose of this article is to examine the long-term consequences of the forced displacement of the indigenous Armenian population of Artsakh, viewing them as a profound and continuous process that undermines community identity, collective memory, and intangible cultural heritage. The article focuses on the issues of the destruction of community life under conditions of displacement, the rupture of intergenerational transmission of memory, the impossibility of reproducing intangible cultural practices, and the restriction of identity-related and cultural rights.

The article is based on the results of a field study conducted using qualitative research methodology. The research was carried out through key informant interviews with experts (3), focus group discussions (5) and in-depth interviews (27) with displaced Armenians from Artsakh, covering a total of 78 participants. During the research process, semi-structured field guides and note-taking techniques were applied. Data analysis was conducted through repeated reading of field notes, coding of key thematic areas, and thematic grouping of research findings.

The data obtained from the qualitative field research were combined with documentary analysis through the application of historical-comparative and legal-doctrinal methods. Field observations were interpreted and compared with policy documents, international legal instruments, academic literature, and the results of similar studies, using general scientific dialectical and logical methods, as well as specific historical-comparative and analytical approaches, which contributed to enhancing the validity of the research findings.

Keywords: *forced displacement, indigenous peoples, community identity, refugees, intangible cultural heritage, collective memory, Artsakh Armenian refugee heritage.*

ДОЛГОСРОЧНЫЕ ПОСЛЕДСТВИЯ ПРИНУДИТЕЛЬНОГО ПЕРЕМЕЩЕНИЯ АРМЯН АРЦАХА: НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ

ЭЛИНА МХИТАРЯН

*Соискатель в Институте истории НАН РА,
координатор программы CW AUA-UCLA,
магистр права (LLM), магистр программы «Права человека и социальная
справедливость», эксперт по вопросам беженцев и миграции,
г. Ереван, Республика Армения*

Целью настоящей статьи является изучение долгосрочных последствий принудительного перемещения коренного армянского населения Арцаха, рассматриваемый как глубинный и непрерывный процесс, подрывающий основы общинной идентичности, коллективной памяти и нематериального культурного наследия. В статье особое внимание уделяется разрушению общинной жизни в условиях перемещения, разрыву механизмов межпоколенческой передачи памяти, усложнению воспроизводства нематериальных культурных объектов, а также ограничению идентификационных и культурных прав.

Статья основана на результатах полевого исследования, проведённого с применением качественной методологии. Исследование осуществлялось в формате развернутых интервью с экспертами (key informant - 3), фокус-групповых обсуждений с перемещёнными армянами Арцаха (focus group - 5) и развернутых интервью (in-depth - 27), охватывая в общей сложности 78 участников. В ходе исследования применялись полуструктурированные полевые методы (semi-structured field-guides) и техники фиксации наблюдений (note-taking technique). Анализ данных осуществлялся путём многократного прочтения полевых записей, кодирования ключевых тематических направлений и тематической группировки результатов исследования.

Данные, полученные в результате качественного полевого исследования, были сопоставлены с результатами документального анализа с применением историко-сравнительных и правовых-доктринальных методов. Полевые наблюдения интерпретировались и сопоставлялись с политическими документами, международно-правовыми актами, научной литературой и результатами аналогичных исследований с использованием общенаучных диалектических и логических, а также специальных историко-сравнительных и аналитических методов, что способствовало повышению валидности результатов исследования.

Ключевые слова: *принудительное перемещение, коренные народы, общинная идентичность, беженцы, нематериальное культурное наследие, коллективная память, наследие армянских беженцев Арцаха.*